

УДК: 388.43(575,2)

DOI: [10.52754/16948734_2023_2\(3\)_2](https://doi.org/10.52754/16948734_2023_2(3)_2)

**КЫРГЫЗСТАНДА КАЙРА ИШТЕТҮҮ ӨНӨР ЖАЙЛАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮҮҮҮҮЧҮН ЧЕТ
ӨЛКӨЛҮК ТАЖРЫЙБАЛАРДЫ КОЛДОНУУ**

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА ДЛЯ РАЗВИТИЯ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ
ПРОИЗВОДСТВ КЫРГЫЗСТАНА

USE OF FOREIGN EXPERIENCE FOR THE DEVELOPMENT OF PROCESSING
INDUSTRIES IN KYRGYZSTAN

Аттокурова Гулумкан Мамазакировна

Аттокурова Гулумкан Мамазакировна

Attokurova Gulumkan Mamazakirovna

э.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.э.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Economics, Associate Professor, Osh State University

attokurova_gulumkan@mail.ru

Исманалиев Курманбек Искадарович

Исманалиев Курманбек Искадарович

Ismanaliyev Kurmanbek Iskandarovich

э.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.э.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Economics, Associate Professor, Osh State University

kurmanbekismanaliyev@gmail.com

Эсенали кызы Гүлзина

Эсенали кызы Гүлзина

Esenali kyzy Gulzina

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Teacher, Osh State University

esenalikyzy2015@mail.ru

Алманбетова Адель

Алманбетова Адель

Almanbetova Adel

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's student, Osh State University

КЫРГЫЗСТАНДА КАЙРА ИШТЕТҮҮ ӨНӨР ЖАЙЛАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ ҮЧҮН ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ТАЖРЫЙБАЛАРДЫ КОЛДОНУУ

Аннотация

Бул макалада кайра иштетүү өнөр жай өндүрүшү боюнча чет өлкөлүк тажрыйбаларды окуп үйрөнүп изилдөө менен өнүккөн өлкөлөрдөгүдөй бир катар кайра иштетүү, сактоо, сатуу, жеткирүү сыяктуу маселелерге көңүл бөлүндү. Экономикалык эффективдүүлүктү жогорулатуу менен экспорттук мүмкүнчүлүктү жогорулатууга багыт алууга болот. Андыктан экономикалык эффективдүүлүктү жогорулатуу үчүн бир катар ишканалардын ортосундагы байланыштарды күчөтүү менен алардын өз ара кызматташуусун арттыруу керек.

Ачык сөздөр: эффективдүүлүк, экспорт, кайра иштетүү өнөр жайы, холдинг, протекционизм, класстердик система, рентабелдүүлүк.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА ДЛЯ РАЗВИТИЯ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ ПРОИЗВОДСТВ КЫРГЫЗСТАНА

USE OF FOREIGN EXPERIENCE FOR THE DEVELOPMENT OF PROCESSING INDUSTRIES IN KYRGYZSTAN

Аннотация

В данной статье основное внимание уделяется ряду вопросов, таких как переработка, хранение, реализация и доставка, аналогичных тем, которые существуют в развитых странах, путем изучения зарубежного опыта в перерабатывающей промышленности. Повышая экономическую эффективность, можно сосредоточиться на увеличении экспортного потенциала. Поэтому для повышения экономической эффективности необходимо укреплять связи между рядом предприятий и расширять их взаимное сотрудничество.

Ключевые слова: эффективность, экспорт, перерабатывающая промышленность, холдинг, протекционизм, класстерная система, рентабельность.

Abstract

This article focuses on a number of issues such as processing, storage, sales and delivery, similar to those that exist in developed countries, by studying foreign experience in the processing industry. By increasing economic efficiency, one can focus on increasing export potential. Therefore, to increase economic efficiency, it is necessary to strengthen ties between a number of enterprises and expand their mutual cooperation.

Keywords: efficiency, export, processing industry, holding, protectionism, class system, profitability.

Өнүккөн өлкөлөр дүйнөлүк чарбада негизги өлкөлөрдүн тайпасына кирет жана дүйнөлүк агроөнөр жай системасында алдыңкы орундарды ээлейт. Алардын үлүшү дүйнөлүк өндүрүштө жана айыл чарба продуктуларын колдонууда 60%дан ашыгын түзөт. Ошондой эле эл аралык капиталдын кыймылында жана дүйнөлүк соода сатыкта чоң бөлүктү ээлейт.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү тармагын өнүктүрүүдө өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбаларын колдонуу толук түрдө татаал болуш керек. Анткени, Кыргызстан өзүнүн болгон күч аракетин интеграция, модернизациялоо, инновацияны киргизүү тажрыйбаларын колдонуунун негизинде кайра иштетүү өнөр жайынын секторун өнүктүрүүнүн жогорку деңгээлин камсыз кылууга басым жасап жатат. Бүгүнкү күндө ички жана тышкы рыноктор үчүн Кыргыз Республикасынын экономикасын өнүктүрүү этабында жогорку сапаттуу атаандаштык жөндөмдүүлүккө чыдамдуу, экологиялык таза жана салыштырмалуу арзан продукцияны чыгаруу маанилүү болуп эсептелет. Анткени бүгүнкү күндө рыноктук мамилелер шартында бардык мамлекет өзүнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылгысы келет[1]. Ошондой эле ар бир мамлекет өзүнүн продукциясын сырттан келген продукцияларга караганда көбүрөөк сатууну эңсешет. Ошондуктан продукцияны өндүрүүдө анын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө, баасына, экологиялык тазалуулугуна жана сапатына көңүл бөлүү керек. Чет өлкөлөрдүн тажрыйбаларынан биринчи кезекте биздин көз караш боюнча айыл чарба чийки затын кайра иштетүүгө комплекстүү мамиле жасоого өтүү керек. Мисалы: Италиянын кайра иштетүү өнөр жайы макарон, сыра, кумшекер, оливка майы, мөмө жана жемиштерди консервалоо, тамеки буюмдарын өндүрүүгө адистештирилген. Өлкөдө 2,6 млн.ферма бар. Алардын көпчүлүк бөлүгү башкача айтканда 94,7% үй-бүлөлүк жана кичи ишканалар болуп эсептелет. Италия жүзүм винолорун өндүрүү жана жүзүм жыйноо боюнча дүйнөдөгү лидерлердин бири болуп эсептелет. Башкача айтканда 60млн. гектардан ашык вино өстүрөт жана 2,45 млн. тонна цитрус жыйнашат. Ошондой эле Италия Батыш Европадагы күрүч өндүрүүчү жана күрүчтү экспорттоочу жалгыз ири экспорттер болуп эсептелинет [4, 6].

Кайра иштетүү өнөр жай ишканаларынын эффективдүүлүгүн жогорулатуу максатында АКШда өнөр жайлар территориялар боюнча бирдей жайгаштырылган. Бирок, кээ бир штаттарда кайсыл бир ишканага концентрация жасалган учурлар да кездешет. Алар биринчи кезекте ири мегаполистер. Алар алдыңкы борборлор болгондуктан кайра иштетүү өнөр жайынын бардык системасындагы негизги тармактарга басым жасалган. АКШнын ун өндүрүү тармагы негизинен Түндүк Батыш өлкөлөрүнө багыт алган. Башкача айтканда алдыңкы борборлор болгон Буффалло, Канзассити, Сентпол, Минниаполис ж.б. Эт өндүрүү: Чикагого, Канзасситиге, Омахага, ал эми сүт, сыра өндүрүү Миннесота, Висконсин штаттарында, консерваларды өндүрүү Калифорния штатында, кондитердик азыктарды өндүрүүнүн ири борборлору Нью-Йорк, Чикагодо, кока-кола өндүрүү Атлант штатында, мөмө-жемиш сокторун жана жашылчаларды консервалоо Флорида жана Калифорния штаттарында, сыра өндүрүү Колорадо штатында Миссури, Висконсин штаттарында, тамеки өндүрүү Вирджини жана Каролина штаттарында басым жасалган. Мисалы: Калифорния штаты АКШда айыл чарбасынын локомотиви аталат. Аталган штатта мал чарбачылыгы өнүккөн. Мал чарбачылыгынын продукцияларынын көлөмү боюнча АКШда Калифорния штаты Техастан кийин экинчи орунда турат. Калифорния этти кайра иштетүү консерва продукциясына айландыруучу борбор болуп эсептелинет. Андан сырткары Калифорния өлкөнүн дээрлик бардык бадамын өндүрөт. Ошондой эле апельсин өндүрүүнүн саны боюнча АКШда Флоридадан кийин экинчи орунда турат жана ошондой эле пахта өндүрүү боюнча

Техастан кийин экинчи орунда турат. Штатта жалпысынан 200дөн ашуун ар кандай айыл чарба багытындагы продукциялар өстүрүлүп жана кайра иштетилип чыгат. Калифорния ошондой эле АКШнын штаттарынын арасында балыкты жана океан продуктуларын кайра иштетүү боюнча алдыңкы орунда турат [2,3,5]. Висконсин штаты Американын сүт өлкөсү деп аталат. Аталган штатта 13 миңге жакын сүт фермасы бар. Аталган штат АКШда Калифорниядан кийин сүт өндүрүүнүн көлөмү боюнча экинчи орунда турат. Дээрлик 90% сүт кайра иштетүүгө кетет. Висконсин АКШда каймак майын өндүрүү көлөмү боюнча дагы экинчи орунда турат. Мындан сырткары Висконсин штаты ири сыра өндүрүүчүлөрдүн жана колдонуучулардын бири болуп эсептелинет. Бул штатта муздатылган продуктуларды жана полуфабрикаттарды өндүрүүчү бир канча ири ишканалар жайгашкан [2,3].

Дагы бир экономикасы өнүккөн өлкөлөрдүн катарына Германияны кошууга болот. Германияда кайра иштетүү өнөр жайы алдынкы 5 өнөр жай тармагынын катарына кирет. Бул тармак Германиянын өсүүсүнүн туруктуу кепилдиги болуп эсептелинет. Германияда кайра иштетүү өнөр жайларында кичи жана орто ишканалар көпчүлүк бөлүгүн түзөт жана бул ишканалардын 75% да персоналдардын саны 100гө жакын адамды түзөт. Германиянын кайра иштетүү өнөр жайынын тармактарына эң жогорку тармак катарында этти кайра иштетүү, сүттү кайра иштетүү, кондитердик жана нан азыктарын өндүрүү жана алкоголь суусундуктарын өндүрүүнү кошууга болот. Негизги орунду минералдык сууну жана муздатылган суусундуктарды куюу, жашылча продукцияларын кайра иштетүүчү тармактар ээлейт. 2019-жылы кайра иштетүү өнөр жайынын өндүрүшүнүн айлануусунун өсүүсү Германияда 1,2% ды түзгөн. Анын өсүүсүнүн негизги кыймылдаткыч күчү катары экспорттогу ишмердүүлүктүн өсүүсү менен байланыштырылат. Башкача айтканда анын өсүүсү 9% түзгөн. Мына ушундан улам бул тармактын экспорттук көлөмү рекордго жеткен. Башкача айтканда 42,9млрд.еврону түзүп, жалпы айлануунун 28%ын түзгөн. Анын көпчүлүк бөлүгү башкача айтканда 84% жалпы Европа рыногунун чегинде сатылат, 16% Евросоюздун четине, негизинен Россияга, АКШга жана Швейцарияга чыгарылат[4].

Германиянын азык түлүк продукциясынын чет өлкөдөгү ийгилиги катарында негизги иш билгилигин белгилөөгө болот:

- 1-жогорку сапат;
- 2-продукциянын коопсуздугу;
- 3-ыңгайлуу баа;
- 4-жеткирүүнүн ыңгайлуулугу;
- 5-табиттин сапаты.

“Made in Germany”- бул бардык дүйнөнүн рыноктордогу суроо-талапка ээ болгон азык-түлүктөрдүн сапатынын белгиси.

Алдыңкы өнүккөн өлкөлөрдүн кайра иштетүү өнөр жайынын ишмердүүлүгүн талдоону жыйынтыктоо менен төмөнкүлөрдү белгилеп кетүү зарыл. Эффективдүүлүктүн негизги шарттарынын бири болуп тармактардын бардык чөйрөлөрүндөгү пропорционалдуулукту жана теңдештикти камсыз кылуу болуп эсептелет. Кайра иштетүү ишканаларынын рационалдуу структурасы акыркы продукциянын өздүк наркына коюлган салымдын маалыматтарын тастыктайт. Башкача айтканда бардык тармактарда теңдүүлүк болушу керек, ар бир тармактарда пропорционалдуулук орун алышы керек. Өнүккөн өлкөлөрдө кайра иштетүү, таңгактоонун эсебинен 90%га жакын нан азыктарынан жана 50% дан ашыгыраак сүт жана эт продуктуларынын чекене баасы түзүлөт.

Ошондой эле бул өлкөлөрдө айыл чарбада өндүрүлгөн продукцияларды максималдуу колдонуу принциби да жашайт. Ошондой эле айыл чарба чийки заттарын кайра иштетүү

салыштырмалуу салмактын көпчүлүк бөлүгүн түзөт. Талдоо көрсөткөндөй өнүккөн өлкөлөрдө кайра иштетүү өнөр жайын жөнгө салуунун жана өнүктүрүүнүн оптималдуу жолдору колдонулат жана алардын арасында агроөнөр жайды интеграциялоо негизги орунду ээлейт, ошондой эле ал төмөндөгүдөй моделдерге ээ:

1-айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдүн жана кайра иштетүүчүлөрдүн жана башка уюмдардын ортосундагы өз ара мамилелердин келишим системасынын модели;

2-агроөнөр жайда калыптандыруу модели - бул капиталды юридикалык жана физикалык жактардын эмгектерин бириктирүү аркылуу жүргүзүлөт;

3-комбинаттардын модели-анда айыл чарба продукцияларын өндүрүү, аны кайра иштетүүдөн баштап акыркы керектөөчүгө чейинки жеткирип берүүнү жана бардык технологиялык цикли каралган;

4-бириктирүү модели-ал кошумча юридикалык жакты түзбөстөн келишимдин негизинде же өзүнүн менчигин калыптандыруунун негизинде, фирма интеграторлордун ишмердүүлүгүнө катышуу;

5-холдинг компаниялардын модели.

Жогоруда айтылгандардан Кыргызстан үчүн перспективалуу болуп айыл чарба продукцияларын өндүрүү жана аны кайра иштетүү ошондой эле аларды транспорттоо жана башка уюмдардын ортосундагы байланышты уюштуруу тажрыйбасын колдонуу ыңгайлуу болуп эсептелинет. Баарыбызга белгилүү болгондой кайра иштетүү тармагындагы негизги көйгөйлөрдүн бири өндүрүлгөн продукцияны сатуу эсептелет. Бул биринчи кезекте өндүрүүчү кайра иштетүүчү жана сатуучу структуралардын ортосундагы өз ара мамилелердин уюштурулуусун жакшы иштелип чыкпагандыгы менен байланышкан. Тагыраак айтканда өндүрүүчүлөр кайра иштетүүчү ошондой эле соода сатык компанияларынын ортосундагы өз ара келишимдеринин жоктугу. Дагы бир көйгөй болуп кайра иштетүү секторунда өндүрүлгөн продукцияларды ички жана тышкы рынокторго алып чыгуу. Продукцияны сатуу боюнча эл аралык туруктуу байланыштарды уюштуруу боюнча башкаруучулук структуранын эффективдүү иштеринин төмөндүгү эсептелинет. Анткени бүгүнкү күндө Кыргызстандын кайра иштетүү өнөр жайларында өндүрүлгөн продукциялар жакынкы жана алыскы рыноктордо чыгууда, эл аралык байланыштарды түзүүдө бир топ татаалдыктарга дуушар болууда. Ошондуктан бул жерде мамлекеттик мамиле дагы талап кылынат. Анткени үй чарбасында кичи жана орто ишканаларында өндүрүлгөн продукцияны ички жана тышкы рынокторго чыгуусуна кайсы бир деңгээлде мамлекет тарабынан да көмөк көрсөтүлүүсү керек. Анткени өзүнчө фермердик чарбалар, кайра иштетүү ишканалары, соода сатык уюмдары экономиканын тармагында өзүн-өзү өнүктүрүүнү камсыз кылууга азырынча дараметтери жоктой. Ошол себептерден улам бизнес коомчулуктарынын жана мамлекеттик структураларынын ишмердүүлүгүн максаттуу багыттоо зарыл. Андыктан, агро өнөр жай комплексинин кайра иштетүү секторундагы ишканаларга терең ойлонуштан мурун, жакшы уюштурулган интеграция керек. Чет өлкөлөрдөгү агро өнөр жай интеграцияларынын спецификасы болуп, көпчүлүк учурда алардын объектиси болуп айыл чарба эсептелинет. Ал эми анын түз жана кыйыр инициатору жана координатору болуп кайра иштетүү ишканалары эсептелинет. Өнүккөн өлкөлөрдөгү агро өнөр жай интеграциясынын өнүгүүсүнө көмөктөшүүчү факторлордун негизги катарына агро өнөр жай комплексинин мамлекеттик тармактарын жана ошондой эле болгондо да биринчи кезекте кайра иштетүү тармагын күчөтүүнү жөнгө салуу керек.

Колдонулган адабияттар

1. Ташбаев А.М., Аттокурова Г.М. (2019). Кайра иштетүү өнөр жайындагы ишканалардын эффективдүүлүгүн жогорулатууга таасир этүүчү факторлор. *Вестник Ошского государственного университета*, №2, сс. 201-205. EDN: MKRFQF.
2. Гатаулина Е. Тенденция развития крупных сельских хозяйств США. [Текст] / Гатаулина Е // АПК: экономика, управление.-2000.-№6. С.56-57.
3. Долан Э. Микроэкономика. – Санкт – Петербург [Текст] / Долан Э. Дж., Линдсей Д. Е.: Санкт – Петербург оркестр, 1994. – С. 13.
4. Евдокимов А. И. Проблемы функционирования АПК в развитых капиталистических странах [Текст]: обзорная информация / А.И. Евдокимов.– М.: ВНИИТЭИСХ, 1985. – 68 с.
5. Черняков Б. А. Аграрный сектор США на рубеже веков [Текст] / Б. А. Черняков // АПК: экономика, управление. – 2000. - №7. - С.50-56.
6. Наралиев, Т.А., Имаралиев, О.Р., Бакытбек Кызы К.Б. (2021). Аймактардагы кайра иштетүү өндүрүш ишканаларына социалдык-экономикалык анализ. *Вестник Ошского государственного университета*. Vol. 2, No. 1, pp. 76-87. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_1_76. EDN: НКYYXJ.